

Kmieciński, Jerzy

Grób św. Jakóba w Composteli w świetle źródeł archeologicznych

Archeologia Polski Środkowowschodniej 4, 232-237

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY KMIECIŃSKI

GRÓB ŚW. JAKÓBA W COMPOSTELI W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH

Zagadnienie grobu św. Jakóba jest kwestią delikatną i niewątpliwie trudną. Jak radzi Diaz y Diaz – należy się tu obiektywnie przyglądać faktom¹. Trzeba na wstępie podkreślić, iż w świecie chrześcijaństwa zachodniego istnienie grobu św. Jakóba w Composteli przyjmowano bez wahań od IX wieku. Stamtąd bierze też początek jedno z istotnych zjawisk wieków średnich: pielgrzymki do Santiago porównywalne do jerozolimskich i rzymskich bądź też do Mekki muzułmańskiej. Zagadnienie to miało i ma nadal kolosalne znaczenie zarówno w dziedzinie religijnej, jak i politycznej oraz kulturowej. Z tego też względu zasługuje na dogłębne badania.

Przed omówieniem badań archeologicznych prowadzonych w latach 1946-1959 w Katedrze w Santiago – które istotne są dlatego, iż prowadzone były przy zastosowaniu naukowych, współczesnych rygorów metodycznych – należy omówić wydarzenia i przedsięwzięte działania związane z grobem apostoła. Globalnie rzecz biorąc od czasów Teodomira biskupa Irii, to znaczy od IX wieku po nar. Chr. do wspomnianych już systematycznych badań archeologicznych, określone aluzje tekstów z okresu od IX do XII w. sugerują, iż Teodomirowi odnalazł grób w pomieszczeniu piwnicznym. Nad nim wzniesiono świątynię w czasach Alfonsa II i III. Ołtarz główny świątyni usytuowany był nad wspomnianą kryptą z sarkofagiem. Do krypty tej, być może, mieli dostęp wierni.

Podczas najazdu Almanzora w roku 997 zniszczona została świątynia wzniesiona przez Alfonsa III. Grób apostoła ocalał. Świątynia odbudowana została przez Vermunda II i S. Pedro de Mezonzo. Szczątki apostoła pozostawały nadal nietknięte. Podczas przebudowy świątyni przez Gelmireza w stylu romańskim, poszerzony został ołtarz nad Mauzoleum Mniejszym, gdzie znajdowały się relikwie. Krypta nadal mogła być odwiedzana przez wiernych. Podobnie działo się w czasach biskupa Cresconio. Podarowano wówczas kość z ramienia świętego niejakiemu Robertowi, mnichowi z Lieja, jak też innym pielgrzymom z jego orszaku. W roku 1138 Gelmirez wysłał do San Antonia, biskupa Pistoja, fragment kości czaszki świętego. Jest to fakt niezmiernie istotny dla późniejszej identyfikacji szkieletu apostoła.

Od tego jednak czasu dostęp do krypty został zamknięty. Gelmirez bowiem poszerzył ołtarz w prezbite-

rium w ten sposób, że uniemożliwił bezpośrednie składanie hołdu. Być może u podstaw decyzji Gelmireza leżało uniemożliwienie kradzieży lub profanacji, jak też i nadmiernych próśb o relikwie. Jako substytut utworzono specjalny obręb „Confessio” gdzie wierni mogli modlić się i odbywać medytacje obok ołtarza.

W późniejszym czasie grób nadal był niedostępny. W roku 1572 jedyną możliwością komunikacji z trumną był niewielki otwór, przez który widać było wnętrze krypty, a i to zarezerwowane było tylko dla książy, arcybiskupów i innych najwyższych dostojników kościelnych i świeckich. Sytuacja była nieprzyjemna. Pielgrzymi po długiej, uciążliwej wędrówce nie mogli zobaczyć relikwii Świętego Jakóba, dla którego to celu ponieśli tyle wyrzeczeń. Stale jednak twierdzono, iż ciało apostoła i jego uczniów Teodora i Atanasia znajdowało się pod głównym ołtarzem Katedry.

Kardynał i arcybiskup Santiago Don Miguel Paya Roco w roku 1878 zdecydował się położyć kres niezręcznej sytuacji i nakazał wszczęcie badań mających na celu odsłonięcie tajemniczej krypty. Prace zostały zlecone kanonikowi Antonio Lopez Ferreiro oraz Jose Maria Labin jak też archeologom Antonio Fernandez Guerra i Fidel Fita. Brali też udział w badaniach profesorowie Uniwersytetu Santiago, Antonio Cazares, Francisco Freire i Timoteo Sanchez Freire².

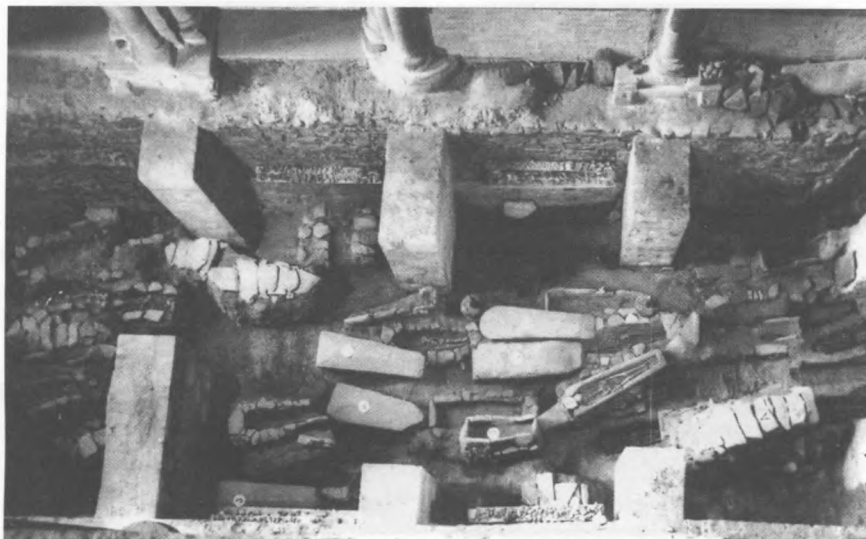
Po przezwyciężeniu licznych przeszkód znaleziono pod ołtarzem głównym prostokątną kryptę podzieloną na dwie części – jedna przeznaczona zapewne dla apostoła, druga zaś dla jego uczniów Teodora i Atanazego. Boki krypty skonstruowane były z granitowych bloków starannie obrobionych. Posadzkę w części Apostoła stanowiła mozaika, w części uczniów – wyłożona była kwadratowymi płytkami. Średniowieczne przekazy określając, iż pierwsza część stanowiła miejsce pochówku zwłok Apostoła, nie precyzowały jednak czy złożone one były w sarkofagu czy też w otworze poniżej podłogi. Lopez Ferreiro, Fidel Fita i Fernandez Guerra uważali, iż rzymski charakter krypty nie ulega wątpliwości³.

Radość z odkrycia krypty zamażona została przez fakt, iż była ona pusta, bez śladów szczątków ludzkich – wbrew temu co przekazała tradycja średniowieczna.

² C. Torres Rodriguez, *La Galicia Romana*, tamże, s. 174-177.

³ J. Guerra Campos, *Excavaciones en la Catedral de Santiago*, [w:] *Ciencia Tomista*, 1960, s. 97-168, 275-324; A. Lopez Ferreiro, *Historia de la S.A.M. Iglesia de Santiago*, Santiago, t. 3, 1905, s. 52 i nast.

¹ C. Torres Rodriguez, *La Galicia Romana*, La Coruña 1982, s. 173.

Ryc. 1. Pozostałości dolnych partii świątyni Alfonsa II i III odkryte w podziemiach odbudowanej przez Vermunda II w XI w. Katedry w Santiago (wg J. Suarez Otero, *Compostela...*, s. 92).

Istniała wersja według której relikwie znajdować się miały w absydzie, za ołtarzem głównym, umieszczone tam przez arcybiskupa Juana de Sanclemente. Ten dostojnik kościelny miał obawiać się, iż miasto Santiago, wraz z relikwiami Apostoła, mogą dostać się w ręce Francisco Drake, który w roku 1589 zawładnął Coruną i zagrażał Santiago de Compostela. Pierwotnie zamysłano wysłać relikwie do Torre de Camba, potem do Orense. Ostatecznie ukryto je, według wersji ludowej, w największej tajemnicy, we wspomnianej absydzie. Strzałka wskazująca na określone miejsce, gwiazdka na posadzce, modły tam zanoszone – wszystko to pchnęło poszukiwaczy do rozpoczęcia prac w tym właśnie miejscu. W rezultacie znaleziono tam komorę grobową długości 1 m, wysokości 30 cm oraz szerokości 30 cm, przykrytą płytą granitową. Komora zbudowana była z granitowych bloków i cegły oraz z gładkich ułamków białego marmuru. W środku znajdowały się przemieszane kości. Komisja uniwersytecka dokonała analiz anatomicznych oraz chemicznych. W rezultacie okazało się, iż szczątki należą do trzech osobników. Szczątki przenoszone były w pośpiechu i pod osłoną nocy, o czym świadczą ślady wosku po zapalonych świecach. Materiały z których zbudowano komorę były identyczne jak te w pierwotnej krypcie, tylko wtórnie użyte – szczególnie ułamki płyt marmurowych.

Opierając się na tych faktach komisja doszła do wniosku, iż znalezione kości przeniesione zostały z krypty pod ołtarzem głównym i należały do św. Jakóba i dwóch jego uczniów. Przeniesienie nastąpiło na skutek zagrożenia miasta przez F. Drake. Potwierdziła to Congregatio de Ritos jak też papież Leon XIII a w następstwie zapoczątkowano proces kanonizacyjny w bulli *Deus omnipotens*. Dowodem koronnym stała się relikwia –

fragment kości czaszki – wysłana przez Gelmireza do Pistoy. Fragment ten idealnie pasował do ubytku jednej z trzech czaszek znalezionych we wtórnym grobie. Wobec faktu, iż przez Gelmireza wyjęty był ten fragment jeszcze w pierwotnym grobie, hipoteza przyjmująca przeniesienie szkieletów i identyfikacja ich z pierwotnymi, nie ulega wątpliwości. Zebrane szczątki złożone zostały w srebrnym sarkofagu i można je oglądać w krypcie Katedry pod Ołtarzem Głównym⁴.

Osiągnięte wyniki – niezmiernie istotne – wszakże nie wyjaśniające samej genezy grobu św. Jakóba, spowodowały podjęcie badań archeologicznych na terenie Katedry w roku 1946 a trwające do 1959 r. Badania prowadzone były przy zastosowaniu współczesnych metod eksploracyjnych. Osiągnięte rezultaty mogą być weryfikowane, gdyż konkretne architektoniczne bądź sepulkralne są zachowane pod posadzką świątyni i dostępne dla naukowców i innych zainteresowanych. Dostępna jest też dokumentacja wykonana pod nadzorem komisarza wykopalisk Manuela Chamoso Lamos⁵. Ówczesny kanonik (reprezentant władz kościelnych) późniejszy biskup Cuency – Jose Guerra Campos opublikował dokładne sprawozdanie z badań⁶.

W wyniku tych poszukiwań odkryto zalegającą pod obecnie istniejącą Katedrą, świątynię wzniesioną przez Alfonsa III w stylu preromańskim, kamienną, z posadzką mozaikową. Jest to Katedra, którą jednoznacznie wią-

⁴J. Guerra Campos, *Excavaciones...*, s. 115 i nast.; tenże, *Exploraciones arqueológicas en torno al sepulcro del Apostol Santiago*, Santiago de Compostela 1982.

⁵M. Chamoso Lamas, *Noticias de las excavaciones Arqueológicas que se realizan en la Catedral de Santiago*, „Compostelanus I”, 1956, s. 369-400; tenże, „Compostelanus II”, 1957, s. 575-624.

⁶J. Guerra Campos, *Exploraciones ...*, tamże.

Ryc. 2. Płyta nagrobna Biskupa Irii – Teodomira (ca †847 r.) (wg F. Singul, *Urbanismo e Peregrinación na Cidade Apostólica de Santiago durante a Alta Idade, Compostela...*, s. 114).

zać można z fundacją Alfonsa III i biskupa Sismondo. Odkryto też pozostałości zbudowanej wcześniej świątyni przez Alfonsa II oraz biskupa Irii – Teodomira (ryc. 1).

Katedra Alfonsa III była to okazała, trzynawowa świątynia, której nawa główna o wymiarach 23,80 m x 14 m nie ma sobie równej w architekturze preromańskiej Hiszpanii. Natomiast z kościoła zbudowanego wcześniej przez Alfonsa II i Teodomira pozostały resztki w niewielkim obrębie fasady południowej bazyliki Alfonsa III. To co pozostało, a raczej co odkryto, to resztki murów z drobnego kamiennego materiału budowane przez kiepskich fachowców. Zarówno jedna jak i druga świątynia, jak pisze Guerra Campos wzniesione zostały nad grobem św. Jakóba. Świątynia Alfonsa III zniszczona została przez Almanzora w 997 r. a następnie odbudowana w kilka lat później przez biskupa San Pedro de Mezonzo i króla Vermuda. Konstrukcja ta zastąpiona została przez obecnie istniejący zespół romański zapoczątkowany w 1075 r. i znacznie przebudowany ok. roku 1112. Należy podkreślić, iż wyniki prac archeologicznych (Kościoły Alfonsa II i III) są zbieżne ze źródłami pisanymi, z których pewne uważane są za legendy lub apokryfy⁷.

Prawdziwą niespodzianką i w pewnym sensie sensacją, było odkrycie w podziemiach Katedry cmentarzyska wcześniejszego od czasu odkrycia grobu Apostoła. Źródła pisane, starsze od odkrycia grobu św. Jakóba, nic o nekropoli w Composteli nie wspominają. Świadczyć to może o tym, iż w momencie odkrycia grobu Apostoła ustało użytkowanie cmentarza. Guerra Campos sugeruje, że teren porastały chaszczce i las. Cmentarzysko oka-

zało się wielookresowym. Najstarsza sekwencja grobów datowana jest na okres rzymski. Do tej najstarszej fazy zaliczono 38 grobów szkieletowych o orientacji głową na zachód. Chamoso datuje te groby na okres III-IV wiek zaś Guerra Campos na III-V wiek. Zalegają one najniżej⁸.

Na równym poziomie lub nieco wyżej, jednak niżej niż bazyliki Alfonsa II i III, odkryto 24 groby w sarkofagach o pokrywach typu „podwójna stula”, dobrze znanych w Galicji. Chamoso Lamas i Guerra Campos datują te pochówki na okres hispano-swebski (509-585). Bliżko opisanych wyżej pochówków odkryto 13 grobów w kształcie skrzyń z dobrze obrobionych płyt kamiennych z wyścielanym płytami dnem. Pochówki te datowane są na tenże swebski okres⁹.

17 września 1955 r. natrafiono w warstwie dewastacyjnej o konsystencji gruzu kamiennego, płytę nagrobną biskupa Irii – Teodomira. Płyta zdobiona była równoramiennym krzyżem oraz ornamentem w stylu bizantyjsko-wizygockim podobnym do występującej ornamentyki w Katedrze w Owiedo. Na płycie widnieje inskrypcja łacińska informująca, iż w tym grobie spoczywa sługa boży Teodomiros, biskup Irii, zmarły 13 listopada 847 r. (ryc. 2). Dalsze badania pozwoliły stwierdzić, iż była to tylko płyta nagrobną bez grobu, który został wyrabowany i zniszczony podczas najazdu Almanzora w 997 r., co zgodnie powtarzają zarówno źródła chrześcijańskie jak i arabskie. Wtedy też rozmyślnie zostały zniszczone

⁸M. Chamoso Lamas, *Noticias de las Excavaciones...*, „Compostelanum II” 1957, s. 613; J. Guerra Campos, *Excavaciones...*, s. 308.

⁹J. Guerra Campos, *Excavaciones...*, s. 305-308; M. Chamoso Lamas, *Noticias de las Excavaciones Primera fase*, „Compostelanum I”, 1956, s. 359-368.

⁷*Cronica Compostelana I*, 2, s. 21-22; A. Lopez Ferreiro, tamże, *Apêndice II*, s. 511.

Ryc. 3. Cmentarzysko z fazy II swebsko-wizygockiej oraz III wczesnośredniowiecznej (IX-XI w.) odkryte w podziemiach nawy głównej Katedry Santiago (wg J. Suarez Otero, tamże, s. 84).

prawie wszystkie relikwie wraz z Katedrą w Santiago (budowa Alfonsa III). Tę i inne płyty można oglądać w muzeum katedralnym w Santiago¹⁰.

Odkrycie grobu jest istotnym wydarzeniem w historii badań archeologicznych w Katedrze. W warstwie katastrofy znaleziono szereg innych płyt z inskrypcjami np. Arnoaldo (885), Floro (920-930), Vandila (979), Atanasio (985), Ermegildo (1030), Martus (1047), Vidamiro (1058), Dagaredo (1062). Inskrypcje głosiły *In hoc tumulto requiescit famulus dei*. Niektóre dodają *presbiter et confessus* (zakonnik) i dalej data śmierci. Oddzielenie od grobów i przemieszczenie płyt było zapewne dziełem Almanzora. Groby późniejsze niż data 997 (najazd Almanzora) uległy zapewne dewastacji przy budowie Katedry romańskiej, zapoczątkowanej w roku 1075. Odkryto także w czasie dalszych badań wiele grobów niezniszczonych. W sumie na zbadanym terenie odkryto 182 pochówki¹¹ (ryc. 3-5). Całość można zaszeregować w następujące sekwencje chronologiczne:

I faza – groby datowane na III-V wiek, które Chamoso Lamos nazywa paleochrześcijańskimi i które należy odnosić do czasów przedswabskich,

II faza – groby datowane na VI-VII wiek; fazę tę można nazwać swebsko-wizygocką,

III faza – która rozpoczyna pochówek Teodomira arcybiskupa Irii (†847 r.) trwa aż po pełne średniowiecze.

¹⁰ M. Chamoso Lamas, *Noticias de las Excavaciones...*, „Compostelanum II” 1957, s. 595-596; J. Guerra Campos, *Excavaciones...*, s. 299, 300 oraz przypis 38.

¹¹ J. Suarez Otero, *Compostela no seculo IX-¿e resurreccion dunha cidade*, [w:] *Santiago - al Andalus. Dialogas artisticos para un milenio*, Santiago 1997, s. 85-89.

Między fazą paleochrześcijańską a swebsko-wizygocką nie uwidacznia się hiatus chronologiczny. Istnieje takowy natomiast między fazą swebsko-wizygocką (czyli inaczej późnoantyczną) a średniowieczną. Hiatus ten trwa ok. 250 lat. W tym czasie cmentarzysko nie było użytkowane przynajmniej w areale Katedry. Badania, które prowadzone są do chwili obecnej na obrzeżach Katedry, choć odsłoniły niezmiernie interesujące ślady osadnictwa od starożytności do średniowiecza – cmentarzyska nie ujawniły¹².

Specjalne miejsce w prezentowanej kwestii należy się tzw. „mauzoleum”, czyli grobowcowi uważanemu za grób św. Jakóba. Zarówno konstrukcja jak i ornamentyka pozwala datować obiekt na I-II wiek po Chr. Mauzoleum znajdowało się wewnątrz stale powiększającego się cmentarza, gdzie dochodziło często do uszkodzenia wcześniejszych przez późniejsze grobnice. Mauzoleum trwało jednak nienaruszone. Tak się dzieje tylko wtedy, jeśli istnieje świadome przekazywanie z pokolenia na pokolenie tradycji poważania i czci pochowanego osobnika.

Wszystkie groby, łącznie ze średniowiecznymi, zwrócone są głowami na zachód. Nie ma wypadków kremacji, wszystkie pochówki to groby szkieletowe wg terminologii archeologicznej. Nie posiadają pochowani osobnicy wyposażenia grobowego. Te wszystkie kryteria pozwalają przypuszczać, iż mamy tu do czynienia z chrześcijańskim charakterem cmentarzyska od samego jego

¹² F. Lopez Alsina, *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*, Santiago 1988; tenże, *De Asseconia de Compostela: pervivencia de estructuras varias antiguas en le Alta Edad Media*, „Compostelanum 31”, 1986, s. 307-314.

Ryc. 4. Sarkofagi fazy II swebsko-wizygockiej oraz cmentarzysko antyczne i wczesnośredniowieczne w podziemiach Katedry Santiago (wg J. Suarez Otero, tamże, s. 88).

Ryc. 5. Groby antyczne z fazy I (III-V w.) zniszczone przez fundamenty świątyni Alfonsa II oraz przebudowanej przez Alfonsa III w IX w. (wg J. Suarez Otero, tamże, s. 92).

zarania. Jeśli bowiem przyjmie się wczesne (I w. po Chr.) datowanie trzech osobników pochowanych w mauzoleum – następnie przeniesionych przez arcybiskupa Juana de Sanclemente (kiedy istniała groźba najazdu P. Drake w 1589 r.) – to trzeba wyraźnie podkreślić, iż wtedy na terenie europejskich prowincji rzymskich i w Italii panował powszechnie obrządek ciałaopalny a tylko chrześcijanie chowali swych zmarłych niespalonych.

Hiatus dzielący fazę swebsko-wizygocką od średniowiecznej mógł być spowodowany zawirowaniami politycznymi związanymi z konkwestą mauretańską oraz konkwestą asturyjską. Odkrycie grobu (krypty, mauzoleum) w początkach IX wieku związane jest być może, z przetrwaniem głuchej wieści gminnej o grobie św. Jakóba, która zachowała pamięć i wiązała z tym grobem miejsce określane w przybliżeniu. Zadziwiająca jest oczywistość stwierdzająca identyfikację grobu Apostoła z odkrytym w czasach Alfonsa II i arcybiskupa Teodomira mauzoleum. Współczesne jest tym wydarzeniom źródło pisane – list Alfonsa II do Teodomira, mówiące o ufundowanym kościele, który powstał aby czcić, adorować i czuwać nad szczątkami świętego. Dokument ten mógł

wiarygodnie mówić o faktach, które działy się w chwili jego powstania, datowany jest bowiem na rok 829. Autentyczność jego zanegował Barrau-Dihigo, nie mniej jednak oceniać słuszność tej negacji¹³.

Sumując rezultaty badań wykopaliskowych i wymowę źródeł kopalnych i epigraficznych, należy uznać za wysoce prawdopodobne, iż trzy szkielety pierwotnie złożone w mauzoleum mogą pochodzić z I wieku po Chr. oraz, że tradycja o wyjątkowej czci, jaką się przynajmniej jeden z tych osobników cieszył, mogła przetrwać od I do IX wieku i zachować wiele elementów prawdy. Wystarczy przytoczyć przykłady z sag skandynawskich, np. o królowej Ozie czy Jorku z Gokstad, które przetrwały równo 1000 lat. Poważne potraktowanie ich przez badaczy norweskich Nikolaisena i Gustaffsona przyniosło w rezultacie odkrycie wspianiałych pochówków łodziowych¹⁴.

¹³ Barrau-Dihigo, Études sur les actes des rois Asturiens, „Revue Hispanique”, t. 14, 1919, s. 65; C. Torres Rodriguez, *La Galicia Romana*, La Coruña 1982, s. 184-185.

¹⁴ A. W. Brogger, H. Falk, H. Schetelig, *Oseberg fundet*, Kristiania 1917, t. I, s. 284 i nast.

JERZY KMIECIŃSKI

DAS GRAB DES HEILIGEN JACOB IN COMPOSTELA IM LICHT ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN

Das Dasein des Heiligen Jacob - Apostel - Grabes in Compostela wurde schon seit IX Jahrhundert n. Chr. ohne alle Bedenken in der christliche Welt des Westens eingenommen. Ganz bestimmte Anspielungen der Texten aus der Zeit seit IX bis XII Jhd suggerieren, dass Teodomiro der Bischof der Iria, hat das Grab im einen Kellerraum gefunden. Auf diese Stelle, unter der Regierung der asturianischen Königen Alfons II und III (IX Jhd) ein Tempel errichtet worden ist. Der Hauptaltar des Tempels ist über die oben genannten Krypta situiert worden. In dem Jahre 1878 wurden die Forschungen angenommen derer Ziel - das Entdecken der Krypta war. Die Ergebnisse der Forschungen, sehr wesentliche, jedoch nicht genügend aufklärende die Genese des Heiligen Jacob Grabes - verursachten das Unternehmen der archäologischen Forschungen auf Territorium des Domes. Sie dauerten vom 1946 bis 1956. Im Ergebnis der Forschungen neben der Feststellung der zeitlicher Gliederung aufeinander folgenden Phasen der Domumbau - ganz überraschend für den Forschern - ist ein christliche

Gräberfeld, auf die Zeit vom III bis XII Jhd datiert, freigelegt worden ist. Besondere Aufmerksamkeit zuseht dem „Mausoleum“ oder der Krypta, die als Grab des Heiligen Jacob angesehen ist. Sowohl die Konstruktion wie auch Ornamentik lässt sich das Objekt auf I - II Jhd n. Chr. zu datieren. „Mausoleum“ steckte in der Mitte des mit der Zeit, erweiternden sich Gräberfeld, wo man sehr oft zur Beschädigungen der früheren, von den späteren Grabkammern kam. „Mausoleum“ blieb aber immer unberührt. Es geschied nur dann, wenn zwischen den Generationen ganz bewusste Überweisung der Tradition des hohen Ansehen und Ehrfurcht für die begrabene Persönlichkeit existiert. Die Ergebnisse der archäologischen Forschungen und Ausdeutung der schriftlichen und epigraphischen Quellen zusammenfassend, es lässt sich für höchst wahrscheinlich gelten, dass die drei Skelleten (Sankt Jacob, und zwei seine Schüler - Theodor und Atanasius) im „Mausoleum“ ursprünglich gelegt waren und man darf sie auf I Jhd n. Chr. zu datieren.

Übersetzung von Verfasser

Zakład Badań i Studiów Wschodu Uniwersytetu Łódzkiego w Łodzi